

Preteče suvremene zaposlenosti: osvrt na rad i zaposlenost u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća

UDK: 331.5(497.5)(091)
doi: 10.3935/rsp.v16i1.842

Rad, ljudska aktivnost koja dodaje upotrebnju vrijednost na robe i usluge, predstavlja konstantu kroz povijest čovječanstva. Međutim, načini na koje je taj rad organiziran i kako se odvijao uvelike se mijenjao – a time i ljudski životi. Oblici rada i radni odnosi koje danas smatramo normalnima prije samo nekoliko generacija nisu ni postojali. Do relativno nedavno, plaćeni rad, pogotovo rad za plaću, kao i stalna služba, predstavljali su prije izuzetak nego pravilo. Ovdje donosimo kratak osvrt na zaposlenost u Hrvatskoj koja je prethodila slici svijeta rada kakvu danas poznajemo. Pregled se uglavnom temelji na sintezi sekundarne građe, odnosno opusa Karamana (1991.) i Mirkovića (1968.).

RAD U POLJOPRIVREDI

Početkom 19. stoljeća radni život velike većine populacije – kolona, kmetova ili zakupnika – odvijao se u vrlo skućenim prostornim okvirima, unutar pojedinih kućanstava gdje se odvijala sva proizvodnja (te potrošnja), uz korištenje nekih resursa lokalne zajednice (šume, pašnjaci), dok su višak vrijednosti izravno (porezima i davanjima) ili neizravno (obaveznim radom na urbaru) prisvajala vlastela ili carstvo. S obzirom da je selo bilo autarkično, a robno-novčana razmjena nerazvijena, podjela rada bila je rudimentarna, odnosno svako je kućanstvo samo proizvodilo većinu roba i usluga koje su mu bile potrebne. I u ovom posvema pred-industrijskom načinu proizvodnje rad je osnovni način podmi-

rivanja egzistencije, ali o njemu ima smisla govoriti samo u okviru kućanstva, dok pojmovi kao što su »zaposlenost«, »radno vrijeme«, pa i »plaća« nemaju smisla. Od 1848. feudalni se odnosi i formalno ukidaju, novčana privreda postojano prodira, te dolazi do raspada kolektivnih tijela (i prava) seoskih kućnih zadruga. To je vodilo pauperizaciji mnogih seljaka i koncentraciji vlasništva zemlje u rukama malobrojnih. No, na sitnim posjedima još će mnogo desetljeća većina stanovništva u sličnim pred-modernim radnim aranžmanima živjeti od zemlje i na zemlji. Tako je 1890. godine u sjevernoj Hrvatskoj poljoprivreda bila izvor egzistencije za 85% žitelja, 1921. na tadašnjem području Hrvatske za 72,6%, a 1931. godine, dakle, nakon pola stoljeća ekstenzivne industrijalizacije ekstraktivnim djelatnostima (poljoprivredom, šumarstvom i rudarstvom) još se bavilo čak 76,3% zaposlenih stanovnika Hrvatske (Mirković, 1968.).

RAD U TRGOVINI, PROMETU I UGOSTITELJSTVU

Tradicionalno nemali je broj građana bio aktivan u trgovini, uglavnom djelujući lokalno ili opslužujući sela kao putujući trgovci-pokućarci ili sajmišni trgovci. Po gradovima su trgovci-kramari opsluživali lokalnu, prvenstveno plemenitašku potrošnju luksuzne i uvozne robe. Na udaljenijim relacijama, osim manjeg broja veletrgovaca plemenitaša koji su zapošljavali veći broj ljudi, javlja se i poduzetna grupacija trgo-

vaca koja djeluje na širem području Hrvatske, trgujući prema primorskim lukama odnosno Slavoniji¹ (više u Karaman, 1991.). Iako integrirana u kapitalističku privredu, ova su poduzeća najčešće bila vrlo mala, a zaposlenost podložna hiru poslodavca i poslovne sreće. Trgovina i uz nju vezan promet 1889. godine zapošljavali su tek jednu četvrtinu od broja ljudi zaposlenih u proizvodnim djelatnostima. Zaposlenost u ugostiteljstvu imala je sličan obim, osim što je ovaj sektor u potpunosti ovisio o sitnim poduhvatima: restoranima, gostionama, krčmama, svratištima i sličnim objektima koji su vrlo rijetko zapošljavali više od nekoliko ljudi.

Tablica 1.

Broj aktivnih poslovnih poduhvata u sjevernoj Hrvatskoj prema veličini i djelatnosti, temeljem »popisa obrta« iz 1883.

	Privreda	Trgovina	Promet	Ugostiteljstvo
Do 5 radnika	25 816	5 496	722	5 087
6-10 radnika	272	60	42	45
11-50 radnika	198	26	54	9
Preko 50 radnika	45	13	10	
Ukupno	26 331	5 595	828	5 141

Izvor: Karaman (1991.).

RAD U JAVNOM SEKTORU

Kroz čitavo ovo razdoblje kontinuirano su postojala tek dva velika poslodavca ustrojena (uglavnom) na birokratskim principima. Jedan je bio država, dok je drugi bio crkva. Relativno sigurni, ali i malobrojni poslovi u raznim razinama uprave, sudstvu ili žandarmeriji činili su većinu javnodruštvenih službi te su po svojim karakteristikama bili relativno bliski današnjem

pojmu »zaposlenja«. Ostale javne službe, prvenstveno sektori obrazovanja i zdravstva kroz čitavo su 19. stoljeće još bile u začetku i činile su marginalni dio zaposlenosti. Ekspanzija ovog sektora tek slijedi krajem 19. stoljeća.

RAD U FINANCIJSKOM SEKTORU

Krajem 19. stoljeća jača i financijski sektor, te se broj banaka i štedionica u sjevernoj Hrvatskoj povećao od deset 1870. na dvjesto i sedam 1913. godine. Iako je u ovim institucijama (kvalitetno) zaposlen nevelik broj ljudi, ovakav rast ukazuje na značajnu akumulaciju kapitala, što omogućava daljnji rast te najavljuje ulogu Zagreba kao budućeg financijskog središta kraljevine Jugoslavije.

RAD U OBRТУ

Urbano stanovništvo postojano je činilo manjinu svih hrvatskih krajeva. Još početkom dvadesetog stoljeća tek oko desetina stanovništva Hrvatske živi u gradovima. Tradicionalno, ovdje su mahom djelovali u cehove organizirani sitni obrtnici te trgovci. Obrti su redom bile male paternalističke organizacije – majstorske radionice – sa strogim prostornim i djelatnim razgraničenjem nadležnosti, te sustavom šegrta, kalfi i majstora. Oni djeluju u okviru novčane privrede, no i dalje uglavnom organizirani po načelu kućanstva podložnog autoritetu majstora, gdje plaća ima sporednu ulogu. Još od 18. stoljeća slabe lokalno organizirani cehovi, dijelom zbog uvoza industrijske robe široke potrošnje, dijelom radi osnivanja obrta nevezanih uz privilegirani sustav cehova. To vodi do njihovog moderniziranja u trgovačko-obrtničke komore odnosno nestajanja krajem 19. stoljeća, te nastanku »suvreme-

¹ Prije uvođenja željezničkih ruta sredinom 19. stoljeća, Karlovac je slovio za poduzetno i trgovačko središte Hrvatske.

nog« obrtništva (Crossick, 1997.). Ovdje je uglavnom riječ o pojedinačnoj proizvodnja dobara ili pružanju usluga, s ograničenim kapitalom i skromnom tehnološkom bazom. I početkom 20. stoljeća, najčešće ovakve obrte vodi i u njima radi tek jedna samozaposlena osoba. Veći obrti zapošljavaju u prosjeku tek dva radnika (tablica 2.), što znači da su u njima odnosi poslodavca i zaposlenika osobni, kontrola izravna, a podjela rada rudimentarna.

RAD U INDUSTRIJI

Kao periferija Habsburške monarhije, hrvatski krajevi relativno su kasno i polagano razvijali kapitalističke proizvodne odnose, a pogotovo industrijske oblike proizvodnje, što je dijelom bio rezultat nedostatne akumulacije kapitala, a dijelom unutarnjih carinskih i poreznih politika Beča.

ovi pogoni često bili locirani u blizini izvora sirovina (šume, plodni krajevi), osim prometnih terminala poput Rijeke, gradovi su rijetko posjedovali značajnu industrijsku bazu. Ipak, zbog potrebe za infrastrukturom i radnom snagom, krajem 19. stoljeća industrija se (isprva mala i srednja), koncentrirala u gradovima, što ubrzava njihov rast. Ovaj se trend nastavlja i između dva svjetska rata kada je zaštitna carinska politika Kraljevine SHS dovela do velikog rasta industrijske zaposlenosti u tekstilnoj, metalnoj i kemijskoj industriji. S vremenom i veći industrijski pogoni postaju uobičajeniji, no ukupna zaposlenost u industrijskim pogonima još je pred Prvi svjetski rat tek sporadična (tablica 2.).

Tako je 1890. tek svaki peti radnik u proizvodnji zaposlen unutar industrije (odnosno u poduzeću koje zapošljava više od pet radnika). Taj se udjel 1910. penje na jednu trećinu, što ukazuje na postupno istiski-

Tablica 2.

Broj organizacija i zaposlenih u proizvodnji – 1890. i 1910.

	1890.			1910.		
	Broj organizacija	Broj zaposlenika	Ukupno zaposlenih	Broj organizacija	Broj zaposlenika	Ukupno zaposlenih
Maloobrt (bez pomoćnika)	23 028		23 028	36 539		36 539
Obrt (1-5 radnika)	10 631	17 416	28 047	15 960	27 571	43 531
Mala industrija (5-20 radnika)	409	3 760	4 169	957	8 867	9 824
Srednja industrija (21-100 radnika)	85	3 687	3 687	207	8 682	8 682
Velika industrija (više od 100 radnika)	25	6 205	6 205	64	14 922	14 922

Izrađeno temeljem Karaman (1991.): 256-257.

Manufakturna postrojenja zbog gore navedenih ograničenja od druge polovice 18. stoljeća javljaju se sporadično, zapošljavaju zanemarljiv udio radnika i često nisu bila dugoga vijeka. Tek se sredinom 19. stoljeća počinje formirati stabilna industrijska baza, ponajviše šumski pogoni i pilane te nešto kasnije prehrambena industrija. Kako su

vanje samozaposlenih obrtnika. Međutim, i sveukupan broj industrijskih radnika iz 1910. ne predstavlja niti 5% od ukupnog broja radno aktivnog stanovništva. Rad za vlastiti račun, bilo na seoskom imanju, u pojedinačnoj proizvodnji ili uslugama još je i tada predstavljao dominantan oblik zaposlenosti.

UVJETI RADA

Činjenica da je radništvo bilo malobrojno ne znači da su njihovi radni uvjeti bili povoljni. Tako bismo u Zagrebu krajem devetnaestog stoljeća mogli u malom vidjeti čitav repertoar onoga što je odlikovalo život engleskog proletarijata pola stoljeća ranije: dječji rad, četrnaestosatni radni dan pod bijednim sigurnosnim i higijenskim standardima, plaće ispod razine prehranjivanja te mizerne stambene uvjete. (Karaman, 1991.) U sljedećim desetljećima sfera industrijskih odnosa ipak se polako regulira. U 1892. godini omogućeno je djelovanje fondova mutualističke pomoći, a sindikalno organiziranje dopušta se 1907. godine. Osiguranje za slučaj bolesti i nesretnog slučaja uvodi se prvo u Dalmaciji 1888., a zatim i u Hrvatskoj i Slavoniji 1907. godine. Kraljevina SHS u svojim prvim godinama donosi prilično snažna socijalna jamstva radništvu. Zakon o inspekciji rada iz 1921. godine prenosi i osnažuje starije austrijske odredbe o izvršenju propisa vezanih uz radno zakonodavstvo. Zakon o zaštiti radnika iz 1922. ograničava trajanje radnog dana na 8 sati (ali do 10 sati za zaposlene u obrtu), ukupno do 48 sati tjedno, regulira higijenske uvjete, dječji rad, te porodijski dopust u trajanju od 4 mjeseca, uvodi radničke povjerenike u sva poduzeća, mogućnost kolektivnog pregovaranja, kao i državne burze rada, koje uz pojedine lokalne posredničke organizacije predstavljaju preteče zavoda za zapošljavanje. Kroz čitav period postupno se širi i obuhvat radnika mirovinskim osiguranjem, utvrđen Zakonom o osiguranju radnika iz 1922. (Petranović i Zečević, 1988.:290-302; Engelsfeld, 1999.:364-365, 408-409).

DOBA TRANSFORMACIJE

Ne treba preuveličavati utjecaj ove regulative na život širokih narodnih slojeva

jer većina populacije u njoj nije sudjelovala. Početkom dvadesetog stoljeća Hrvatska je još uvijek bila zemlja s nerazvijenom industrijom, nevelikom državnim birokracijom i javnim službama, a radnici uglavnom zaposleni u poljoprivredi ili tradicionalnom sitnom obrtu. Međutim, upravo u ovom razdoblju dolazi do kvalitativnog pomaka u poimanju zaposlenosti. Osiguravanje životne egzistencije isključivo prodajom vlastitog rada za plaću u okviru zaposleničkog odnosa prepoznaje se kao norma, a s time se prepoznaju i vezani društveni rizici (ozljede na radu, nezaposlenost, bolest i starost radnika). Time se počinje podrazumijevati da je radnik zaposlen u organizaciji, unutar strogo definiranog vremenskog okvira, pod izravnim nadzorom nadređenih, koristeći poslodavčeve alate, materijale i prostorije, te radeći na specijaliziranim zaduženjima. Dakle, stvoren je temelj svijeta rada u suvremenom značenju, s institucionaliziranim radnim odnosima, konkretnim zanimanjima te prepoznatljivim privrednim sektorima.

LITERATURA

- Crossick, G. (1997). Past masters: In search of the artisan in European history. In G. Crossick (Ed.), *The Artisan and the European town, 1500-1900* (pp. 1-40). Hants: Scholar Press.
- Engelsfeld, N. (1999). *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Karaman, I. (1991). *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*. Zagreb: Naprijed.
- Mirković, M. (1968). *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator.
- Petranović, B., & Zečević, M. (1988). *Jugoslavija 1918.-1988. Tematska zbirka dokumenata* (Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje). Beograd: Izdavačka radna organizacija »Rad«.

Teo Matković